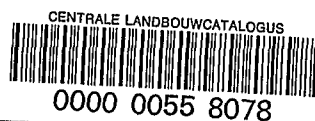

Over maatschappelijke ontwikkelingen in de komende decennia en hun invloed op land- en tuinbouw

E. W. HOFSTEE

Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, Wageningen

Over maatschappelijke ontwikkelingen in de komende decennia en hun invloed op land- en tuinbouw

E. W. HOFSTEE

Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, Wageningen

About future social developments and their effects on agriculture and horticulture

In this article, some considerations are presented as to the way in which social and cultural developments may affect the situation and function of agriculture and horticulture in the modern society of the coming decennia.

Het uitspreken van toekomstverwachtingen met enige realiteitswaarde is altijd een moeilijke zaak geweest en is in het huidige tijdsgewricht een hachelijker onderneming dan ooit. Het doen van voorspellingen is iets anders dan het extrapoleren van ontwikkelingslijnen uit het verleden. Tal van groeicurven vertonen een exponentieel verloop, hetgeen betekent dat men niet op een eenmaal ingeslagen weg door kan blijven gaan, zonder dat enige indicatie aanwezig is hoe en wanneer de curve zal gaan afbuigen. Er zijn echter meer redenen, waarom juist op het ogenblik toekomstverwachtingen een zwakke basis hebben. Het is misschien goed een ogenblik stil te staan bij de vraag, waarop onze gedachte, dat we iets over de toekomst zouden kunnen zeggen, in feite is gebaseerd en welke waarde wij aan uitspraken in dit opzicht in principe kunnen toekennen.

In de eerste plaats kunnen wij bij onze verwachtingen over de toekomst rekening houden met een aantal gegevens, die als hard kunnen worden beschouwd. Te noemen vallen in de eerste plaats de fysisch-geografische hoedanigheid van het gebied waarin wij leven, met de positieve en negatieve potenties die het in zich bergt. Hard is ook de algemene menselijke natuur en de daaruit voortvloeiende materiële en non-materiële basisbehoeften van de mens. Dat deze gegevens hard zijn, betekent niet dat wij ze volledig kennen. Nog

altijd weten wij niet hoeveel aardgas het Nederlandse territorium kan opbrengen, en de wezenlijke menselijke natuur is nog steeds een onderwerp van onderzoek en speculatie.

In de tweede plaats hebben wij te maken met een aantal factoren die als semi-hard kunnen worden aangeduid. Het gaat om verschijnselen die we met een aanzienlijke mate van zekerheid over een redelijk lange termijn kunnen overzien. Semi-hard is bijv. de ontwikkeling van het bevolkingsbestand. Catastrofes voorbehouden, weten wij reeds nu vrij zeker hoe groot de beroepsbevolking in Nederland over 15 à 20 jaar zal zijn en, iets minder zeker, hoe groot de vraag naar woningen dan zal zijn. Dat het hier om niet meer dan semi-harde gegevens gaat, is ons bijv. door de plotselinge sterke geboortendaling in de laatste jaren wel weer duidelijk geworden. Als semi-hard kan men ook beschouwen een bepaalde mate van ontwikkeling van kennis en inzicht, met name door wetenschappelijk en technologisch onderzoek. Het aanwezige bestand van wetenschappelijke onderzoekers en de bestaande uitrusting voor onderzoek garandeert voor een redelijk lange periode voortzetting van het onderzoek en van bepaalde resultaten. Semi-hard is ook de materiële uitrusting in het algemeen, die de mens zich heeft geschapen. Gebouwen van allerlei soort, wegen, kanalen, havens, vliegvelden, werktuigen en machines etc. vormen geen vast bestand, maar zijn niet op korte termijn radicaal op te ruimen en door iets volkomen nieuws te vervangen. Dit geldt met name ook voor land- en tuinbouw; verkaveling, ontsluiting, ont-

* Deze bijdrage van prof. dr. E. W. Hofstee is gebaseerd op de voordracht die hij hield op 13 juni jl. te Wageningen ter gelegenheid van de Tuinbouwdagen 1973.

watering, bedrijfsgebouwen laten zich om allerlei redenen slechts geleidelijk veranderen en verbeteren.

Deze opsomming van hele en halve harde feiten valt natuurlijk uit te breiden. Zij vormen een aantal randvoorwaarden die het gedrag van de mens conditioneren en dat dus mede vorm geven. Zij vormen hiermee een uitgangspunt voor het formuleren van verwachtingen omtrent dit gedrag in de toekomst. Maar ook niet meer dan één uitgangspunt. Binnen deze randvoorwaarden bestaat nog een enorme speelruimte. Als wij niets meer hadden dan enige kennis van deze randvoorwaarden, dan zouden wij met onze toekomstverwachtingen niet ver komen.

Betekenis van normen

Het wezenlijkste uitgangspunt dat men – bewust of onbewust – hanteert, als men over de toekomst spreekt, is dat het menselijk gedrag in hoge mate wordt bepaald door normen, door regels aangaande goed en kwaad, en juist en onjuist, en dat deze normen een zekere duurzaamheid bezitten. Juist deze duurzaamheid van normen geeft ons bepaalde zekerheden over menselijk gedrag in de toekomst.

Een belangrijke norm bijv., die sinds twee eeuwen de westerse maatschappij beheerst en die o.a. voor het bedrijfsleven ingrijpende gevolgen heeft gehad, is dat de mens individueel en collectief moet streven naar vooruitgang, naar verbetering door verandering, vooruitgang in economisch opzicht, in sociaal opzicht en in cultureel opzicht. Zonder dit moderne vooruitgangsideaal als norm, zou onze maatschappij een geheel ander gezicht hebben gehad. Een andere norm die in de moderne maatschappij een grote rol speelt, is het respect voor de persoonlijke eigendom en, in verband daarmee, de eerlijkheid in zaken. Hoeveel oneerlijkheid er ook mag zijn, zou er niet een norm zijn van eerlijkheid, dan zou ons moderne economische apparaat, ons distributiewezen, ons bankwezen enz. – die in wezen berusten op betrouwbaarheid, ook in onpersoonlijke verhoudingen – onbestaanbaar zijn. De middeleeuwse moraal, die eerlijkheid en betrouwbaarheid als norm in wezen beperkte tot de eigen kleine groep waartoe men behoorde, zou hiervoor tekortschieten. Eveneens wordt door normen bepaald hoe de verhoudingen tussen werkgever en werknemer zijn en welke verhouding tussen verschillende inkomens men in een bepaalde maatschappij juist en rechtvaardig acht. Normen bepalen ook de verhouding tussen de generaties en normen zeggen welk werk een hoge of lage status heeft.

Het moge thans duidelijk zijn waar bij het uit-

spreken van toekomstverwachtingen in deze tijd van sociale crisis de grote moeilijkheid schuilt. Zonder nu op het begrip crisis verder te gaan, zij hier opgemerkt dat dergelijke crises zich kenmerken door normverzwakking en normverwerping. Velen betwijfelen de aanvaardbaarheid van de huidige normen voor een toekomstige maatschappij.

Een wezenlijk kenmerk van een sociale crisis is de onzekerheid aangaande de richting waarin de toekomst zich zal bewegen. Doordat het oude normenstelsel in belangrijke mate op drift raakt en wordt verworpen, heeft men daarin geen duidelijk houvast meer voor een toekomstverwachting. Een nieuw normenstelsel heeft zich echter in een crisisperiode nog niet uitgekristalliseerd. Welk normenstelsel zal gaan overheersen, als op een bepaalde manier misschien weer een consolidatie op een dergelijke tijd van onzekerheid volgt, valt niet te zeggen. Deze onzekerheid brengt mee, dat in een periode van sociale crisis de invloed van het toeval op de maatschappelijke ontwikkeling groter is dan in tijden van consolidatie. In het algemeen is de invloed van het toeval, hier in de zin van factoren die sociologisch niet volgbaar en in hun ontstaan sociologisch niet verklaarbaar zijn, op de maatschappelijke ontwikkeling groter dan men in de regel geneigd is zich te realiseren. De Nederlandse geschiedenis en de huidige Nederlandse maatschappij zouden bijv. geheel anders geworden zijn, wanneer zich niet omstreeks 1500 in het Spaanse koningshuis een aantal sterfgevallen had voorgedaan, waardoor, geheel tegen de bedoeling, de Nederlanden staatkundig verbonden raakten met Spanje. In tijden van sociale crises echter, wanneer het onzeker is welke normen in de toekomst zullen gaan bovendrijven en de verhoudingen in wankelbaar evenwicht zijn, zijn de mogelijkheden voor diep-ingrijpende gevolgen van toevallige gebeurtenissen veel groter dan anders. Relatief geringe krachten, die in tijden van consolidatie weinig invloed hebben, kunnen dan de balans gemakkelijk in een bepaalde richting doen doorslaan. Een bijzonder element van het toeval, dat in crises van grote betekenis kan gaan worden, is het optreden van grote persoonlijkheden, die dan hun kans krijgen. Men denke, om twee voorbeelden van crisissituaties in de geschiedenis te noemen, aan de doorslaggevende betekenis van het ingrijpen van Napoleon in de Franse revolutie en van Lenin in de Russische revolutie.

Toekomst van land- en tuinbouw

Na dit exposé van algemene reserves moge thans een poging worden gewaagd om iets te zeggen over de toekomst van land- en tuinbouw in onze

maatschappij, zij het ook dan onder voorbehoud van enige specifieke reserves. Om te beginnen zal binnen Europa in het algemeen, en binnen Nederland in het bijzonder, de eigen agrarische produktie van essentiële betekenis blijven, en misschien zelfs van toenemend belang worden in de tijd die voor ons enigszins valt te overzien. De laatste jaren hebben ons nog weer eens bijzonder duidelijk gemaakt, hoe precair de wereldvoedselpositie is. In deze recente schaarste weerspiegelt zich het feit, dat in het grootste deel van de wereld nog steeds de produktie, met inbegrip van de agrarische produktie, zich bij een steeds stijgende bevolking, op een laag technisch niveau afspeelt. Een stijgende welvaart in deze gebieden echter zal vermoedelijk de positie voor Europa, wat de voorziening met agrarische produkten betreft, niet vergemakkelijken. Ongetwijfeld zal een algemeen verhoogde welvaart in de ontwikkelingslanden ook een verhoging van de agrarische produktie inhouden. Gezien echter de enorme achterstand met betrekking tot de voorziening met voedingsmiddelen en andere op agrarische produktie gebaseerde artikelen, die thans in die landen bestaat met betrekking tot een redelijk te achten niveau, lijkt het wel waarschijnlijk, dat een algemeen stijgende welvaart dáár de discrepantie tussen vraag en aanbod van agrarische produkten op de wereld als geheel eerder zal vergroten dan verkleinen. Een voorbeeld van het effect van toenemende vraag naar voedingsmiddelen bij stijgende welvaart kan men vinden in de invloed die de vraag naar rundvles vanuit Japan thans uitoefent op de wereldmarkt voor dat produkt. West-Europa zelf geeft trouwens het beste voorbeeld van een dergelijke ontwikkeling. In de 19e en 20e eeuw nam bij toenemende welvaart de behoefte aan invoer van agrarische produkten steeds toe, niet omdat de produktie binnen Europa verminderde of stagneerde, maar door de sterke toeneming van de vraag. Er is dus geen reden om slordig om te gaan met ons agrarisch produktie-apparaat in Europa en in Nederland. Theoretisch kan in Europa en zelfs in Nederland de plantaardige produktie per ha nog aanzienlijk stijgen en voorlopig zal ook in feite een stijging nog wel worden verwezenlijkt. Anderzijds is echter ook het theoretisch einde van die stijging in zicht. Men moet verwachten dat de praktijk altijd aanzienlijk beneden het theoretische maximum zal blijven. Er zal in Europa ongetwijfeld nog veel grond in bergachtige gebieden buiten gebruik raken. Men doet er daarom verstandig aan, met vlakke cultuurgrond als in Nederland niet al te royaal om te springen en bijv. niet zonder meer te geloven dat voor onze agrarische toekomst de grond van de Markerwaard niet van belang is. Er zullen zich ook in de komende jaren in Europa nog wel onevenwichtigheden voordoen in de ver-

houding tussen vraag en aanbod van agrarische produkten. Er zullen daardoor voorlopig wel overschotten van bepaalde produkten blijven voorkomen. Zo zal, o.a. als gevolg van de bedrijfsstructuur van de rundveehouderijbedrijven, in Europa een teveel aan melkproduktie en een tekort aan vleesproduktie voorlopig wel blijven bestaan. De huidige boterberg zal wel niet de laatste zijn. Deze en andere tijdelijke en incidentele of meer structureel bepaalde overschotten die optreden en zullen optreden, betekenen allerminst dat West-Europa zijn toekomst wat de voorziening met agrarische produkten betreft, zonder enige ongerustheid tegemoet kan treden.

Bedrijfsstructuur

Ook bij handhaving van een ondernemingsgewijze produktie zal de toekomstige agrarische produktie in Europa en in Nederland in toenemende mate in een zich wezenlijk wijzigende bedrijfsstructuur plaats vinden. Het is bekend, dat zo langzamerhand een duidelijke meerderheid van onze agrarische bedrijven uit eenmansbedrijven bestaat en dat nog voortdurend aanzienlijke aantallen bedrijven van meermansbedrijven tot eenmansbedrijven worden. Alle eenmansbedrijven staan in principe kandidaat voor liquidatie binnen een periode in de grootte-orde van een generatie. Een eenmansbedrijf is immers een bedrijf waar per definitie geen plaats is voor een medewerkende opvolgende zoon naast zijn vader, zodat de zoon elders, d.w.z. in feite buiten de landbouw, zijn heil zal moeten zoeken. Wanneer het eenmansbedrijf al niet verdwijnt gedurende het actieve leven van de vader als gevolg van beroepsverandering, zal het bijna zeker verdwijnen op het moment dat hij zijn beroepsactiviteit beëindigt. Zo lijkt het hoogst waarschijnlijk, dat in de komende tientallen jaren een zeer hoog percentage van onze agrarische bedrijven zal verdwijnen en de bedrijfsstructuur grondig zal wijzigen.

De daling van het aantal bedrijven doet zich reeds geruime tijd voor en men heeft al de vrees uitgesproken, dat er in het jaar 2000 geen boer meer over zou zijn. Deze vrees lijkt een beetje prematuur. Men kan het welhaast een sociologische regel noemen, dat elk ontwikkelingsproces – of het nu een groeiproces of een proces van daling betekent – afbreekt voor het zijn schijnbaar logisch einde heeft bereikt. Dit neemt niet weg, dat op het ogenblik nog moeilijk valt te zien, wanneer en waardoor de thans plaatsvindende ontwikkeling haar eind zal vinden, en of voor die tijd geen belangrijke spanningen zullen optreden. Van een overnemen van vrijkomende eenmansbedrijven door één van twee of meer zoons die op een ou-

derlijk bedrijf van wat grotere omvang werken, maar waar op den duur toch niet voor meer dan één emplot is, mag men natuurlijk niet veel verwachten. Niet alleen wordt het aantal bedrijven, waar naast de vader meer dan één zoon redelijk werk kan vinden, natuurlijk steeds geringer, maar daar komt bij, dat ook op het platteland het geboortencijfer op het ogenblik in een hoog tempo daalt. Het gezin met twee kinderen wordt zó snel algemeen, dat het ook voor de bedrijven die qua grootte voldoende levensvatbaar zijn, in de nabije toekomst nog wel eens moeilijk kan vallen in doorsnee steeds een zoon of schoonzoon als opvolger te vinden.

Beroepsvergang

Men zou in een dergelijke situatie kunnen gaan denken aan een instromen in de agrarische wereld van buiten af. Al lijkt het, nu men in het algemeen een verdere daling van het aantal bedrijven nog als noodzakelijk beschouwt, wat prematuur hieraan te denken — de tijd dat men er wat anders tegenover gaat staan, kon wel eens eerder komen dan men nu gelooft. In theorie is er geen enkele reden waarom zonen van niet-agrariërs geen goede boeren zouden kunnen worden. In Israël heeft men van Joden uit de steden in het nabije Oosten uitstekende boeren gemaakt, waarschijnlijk juist mede omdat ze geen enkele agrarische traditie hadden. Na een goede voorbereiding werden het zeer moderne boeren, niet gehinderd door gewoonten en zeden die van geslacht op geslacht waren overgeërfd.

Wat Nederland en Europa in het algemeen betreft, stuit men hier echter op een normatieve barrière. De overgang van niet-agrarische beroepen naar de land- en tuinbouw is in het verleden niet alleen gering geweest omdat de bedrijfstak weinig of geen plaats bood. Ook het oordeel in onze maatschappij over boeren, landbouw en platteland stond deze overgang in de weg. 'Wie eens de klompen heeft uitgetrokken, krijgt ze nooit weer aan', placht wijlen H. D. Louwes te zeggen. Ondanks het opleven van de liefde voor platteland en natuur in bepaalde stedelijke kringen, is wat dat betreft de situatie in feite vermoedelijk nog niet zoveel veranderd en men moet maar afwachten of dit in de toekomst wel het geval zal zijn.

Misschien zal men echter opmerken dat het aantetreden tot tuinbouw van buitenaf in het verleden nooit heeft ontbroken en men zal zich misschien afvragen of dit in de toekomst ook niet zo zal zijn. Het kan zo zijn, maar er is wel enige reden voor twijfel. Richt men zich op de geschiedenis, dan moet men constateren dat in het alge-

meen twee factoren een grote rol bij het ontstaan van tuinbouw en tuinbouwgebieden hebben gespeeld, te weten: (1) de aanwezigheid van een sociale onderlaag in de agrarische bevolking, en (2) de aanwezigheid van grond, al dan niet woest, waarop de aanwezige boerenstand weinig of geen prijs stelde. De tuinbouw — de fruitteelt even buiten beschouwing gelaten — is meestal ontstaan uit armoede en niet uit rijkdom. Niet de gezeten boeren hebben zich tot de tuinbouw gewend, ook al hebben, nadat de tuinbouw succesvol bleek, sommige welgestelden zich er ook wel eens in gewaagd. De tijd echter, dat landarbeiders en kleine boertjes die op de rand van het bestaansminimum zweefden, zich via de tuinbouw al ploeterend omhoog werkten, lijkt wel voorgoed voorbij; er zijn gemakkelijker wegen. Men moet trouwens, ook wat dit betreft, rekening houden met de daling van het geboortencijfer. Een herhaling van een uitbreiding van de tuinbouw onder invloed van een grote agrarische bevolkingsdruk, zoals nog na de Tweede Wereldoorlog in de zuidelijke provincies van ons land plaatsvond, lijkt niet meer in de lijn van de verwachting te liggen. Limburg heeft thans de laagste huwelijksvruchtbaarheid van alle Nederlandse provincies.

De agrarische bevolking

Een vraag die bij de voorgaande aansluit, is wat men voor de toekomst mag verwachten van niet tot het gezin behorende medewerkers op het agrarisch bedrijf. Het is bekend dat het aantal arbeiders in land- en tuinbouw is teruggelopen tot een fractie van wat het vroeger was. Een verdere daling lijkt nauwelijks twijfelachtig. De landarbeiders vormen een vergrijzende groep, de toevoer van jongeren tot het vak is gering en men zou geneigd zijn te veronderstellen dat men hier met een uitstervend deel van onze beroepsbevolking heeft te maken. Als het echter waar is, dat eenmansbedrijven uit hun aard op de nominatie staan om te verdwijnen, dan betekent dit tegelijkertijd, dat er alleen maar weer een zekere stabilisatie in de ontwikkeling kan komen, als bedrijven die méér dan één arbeidskracht een bestaan bieden, weer regel worden. Ook zelfs op een tweemansbedrijf zal de boer of tuinder echter gedurende een groot deel van zijn leven als bedrijfshoofd op niet tot het gezin behorende krachten moeten terugvallen. Een eventueel opvolgende zoon zal hem immers maar gedurende een deel van zijn leven als bedrijfshoofd terzijde kunnen staan. Zullen er echter, als deze tijd van stabilisatie eens komt, nog vreemde arbeidskrachten ter beschikking staan? In de vorm van de land- of tuinbouwarbeider, zoals we die in het verleden hebben gekend en nu gedeeltelijk nog

kennen, waarschijnlijk nauwelijks meer. Juist omdat ook in de toekomst het agrarisch bedrijf wat betreft het totaal aantal arbeidskrachten vermoedelijk klein zal blijven, zal de positie van loonarbeider er te sterk als een persoonlijke afhankelijkheidsverhouding ten opzichte van de boer of tuinder worden ervaren, om voldoende aantrekkelijk te blijven. Men zal zich moeten realiseren, dat o.a. door de toenemende scholing van jonge mensen het hun steeds moeilijker zal vallen zich in een dergelijke verhouding te schikken. Tijdelijke, losse arbeidskrachten zal men, met name in de tuinbouw, ook in de toekomst nog wel kunnen krijgen, maar voor vaste arbeidskrachten die niet tot het gezin behoren, zal men steeds meer moeten gaan denken in verhoudingen waarbij deze mensen niet slechts medewerker, maar in de een of andere vorm gelijkwaardig deelgenoot in het bedrijf worden.

Al met al lijkt een verdere aanzienlijke vermindering van de agrarische bevolking onvermijdelijk, zelfs als men zich zou voorstellen dat de economische groei in onze maatschappij binnen afzienbare tijd sterk zou verminderen of tot stilstand komen en in het algemeen de maatschappelijke verhoudingen sterk zouden veranderen. Terecht neemt men dan ook aan, dat in de toekomst het deel dat de agrarische bevolking uit zal maken van de totale beroepsbevolking tot enige percenten zal dalen. Of dit percentage iets hoger of iets lager zal liggen, maakt betrekkelijk weinig uit. In ieder geval zullen door deze getalsmatige verzwakking van de agrarische bevolking het plattelandsleven en de levenssituatie van de afzonderlijke boer en tuinder ingrijpend veranderen.

Verlies van de agrarische eigenheid

De agrariërs zullen steeds meer enkelingen worden tussen vele anderen en ze zullen zich steeds minder als afzonderlijke groep naast en soms tegenover de anderen kunnen voelen en handhaven. Spreken van 'wij boeren' of van 'wij tuinders' om daarmee de eigenheid van eigen stand te onderstrepen, zal steeds meer zijn zin verliezen. Het is de vraag of zaken als standorganisaties, een landbouwschap, zelfs misschien een ministerie van landbouw en een eigen landbouwonderwijs, zich nog als lang in hun huidige vorm als zinvol en functioneel kunnen handhaven.

De verzwakking van het gevoel een eigen, zelfstandige, min of meer homogene groep naast de rest van de bevolking te zijn, wordt ongetwijfeld gestimuleerd door de toenemende specialisatie die in het agrarische bedrijf optreedt. De overtuiging – althans binnen een bepaald gebied – allen van dezelfde soort zijn, verliest daardoor aan kracht.

Het is niet toevallig, dat juist onder de ondernemers in de nieuwe vormen van specialisatie, met name in de veredelingslandbouw, het besef deel uit te maken van een boerenstand, vaak in het geheel niet meer leeft.

Ook op een andere wijze zal het gevoel van eigenheid en afzonderlijkheid van de agrarische bevolking vermoedelijk ook steeds verder worden aangetast, nl. door de toenemende symbiose tussen stad en platteland. Hiermee zij niet slechts gedoeld op een binnendringen op grote schaal van een woonbevolking van stedelijke allure in gebieden vooral in het Westen van het land, die tot voor kort nog als zuiver landelijk konden gelden, en op een meer tijdelijke aanraking met het landelijk gebied via allerlei vormen van recreatie als een reactie op de benauwende volte van de stad. Er is bij velen een nostalgisch verlangen gegroeid naar een hernieuwd contact met de natuur, met planten en dieren en met de mensen die daar dagelijks mee omgaan. Men is bereid moeite te doen en geld uit te geven om aan dat verlangen te kunnen voldoen. Oude boerderijtjes zijn meer in trek dan welk soort van tweede woningen ook; de Flevohof bloeit, evenals de buitenrestaurants in oude kastelen, landhuizen en dorpskerken. Er ontstaan nieuwe hele en halve agrarische bedrijven die op dit verlangen van stedelingen reageren. Het aantal maneges, al dan niet gecombineerd met paarden- en ponyfokkerijen, breidt zich met de dag uit; kinderboerderijen horen er bij, evenals het, althans voor ons land, nieuwe verschijnsel van de tuincentra. Caravans op de boerderijen en directe levering van producten van het agrarische bedrijf aan stedelijke afnemers behoren bij het beeld. Dit, in de genoemde voorbeelden zich demonstrerende, in elkaar doordringen van de landelijke en de stedelijke levenssferen zal zich vermoedelijk voortzetten. Het zal ertoe bijdragen dat steeds minder de agrarische bevolkingsgroep door zichzelf en door de anderen zal worden gevoeld als een min of meer afzonderlijk, sterk op zichzelf gericht deel van de bevolking.

Besluit

Tot slot zij nog even teruggelaten op de onzekerheden van deze tijd. Het feit, dat wij in een sociale crisis leven, waarin alles op losse schroeven schijnt te staan en waarin prognoses moeilijker zijn dan ooit, geeft aan de andere kant de mens, meer dan in tijden van consolidatie, de mogelijkheid zelf, door eigen wil, aan zijn toekomst vorm te geven. Waar de dwang van de vaste norm verzwakt of gaat ontbreken, neemt de mogelijkheid en ook de noodzaak toe om bewust een eigen weg naar de toekomst te kiezen. Eén van de medewerkers van

onze afdeling, drs. A. J. Jansen, is in het kader van het toekomstonderzoek van de Fondation Européenne de la Culture thans bezig op grond van groeps gesprekken met belanghebbenden en belangstellenden uit alle delen van Europa een systematisch beeld te scheppen van verschillende typen van voorstellingen die men zich van de toekomst van de landbouw maakt. Het is nuttig op deze wijze een min of meer stelselmatig denken over de toekomst, zoals men die zou willen, met name ook onder de agrarische bevolking zelf, te stimuleren. Natuurlijk zullen deze toekomstbeelden, willen ze zinvol zijn, niet louter fantasieën kunnen zijn. Ze zullen redelijkerwijs moeten passen binnen de harde en semi-harde randvoorwaarden, zoals in het begin reeds vermeld. Men zal ook moeten begrijpen dat veel van hetgeen nu in ons normenstelsel wordt aangevochten, niet zonder meer zal verdwijnen. Naast de utopie – in

de goede zin van wensbeeld voor de toekomst – zal de prognose, d.w.z. het voortbouwen op kennis en begrip van hetgeen in het verleden is gebeurd en in het heden zich afspeelt, een rol moeten spelen in het totale toekomstbeeld dat men zich schept. Aan de ontwikkeling van redelijke wensbeelden zal men zich echter ook in de agrarische wereld niet mogen onttrekken. Ook al zal dan in de toekomst de agrarische wereld niet meer die afzonderlijke positie in onze samenleving innemen, die ze in het verleden had, ze blijft haar eigen bijdrage aan die samenleving leveren en deze bijdrage zal in bepaalde opzichten, ook in de toekomst, essentieel zijn. Niet alleen om zich zelf, maar ook om de anderen zal men daarom, ook vanuit de agrarische wereld, zich moeten afvragen hoe die toekomstige samenleving zal zijn en hoe men daar zelf in zal willen en kunnen passen.